

ÜMİT HASSAN • Türklerin Tarihi

İletişim Yayınları 3678 • Araştırma-İnceleme Dizisi 263
ISBN-13: 978-975-05-3967-1
© 2026 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM
1. Baskı 2026, İstanbul

EDİTÖR Tanıl Bora
KAPAK Suat Aysu
KAPAK FOTOĞRAFI Ümit Hassan'ın albümünden
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Funda Dörtkaş, Mehmet Atala

BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 44870
Mahmutbey Mahallesi, 2622. Sokak, No: 6/41
Bağcılar 34218 İstanbul · Tel: 212.445 32 38

CİLT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 45003
Mahmutbey Mahallesi, 2622. Sokak, No: 6
Bağcılar 34218 İstanbul · Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 40387
Cumhuriyet Caddesi, No. 36, Daire 3, Seyhan Apartmanı,
Harbiye Mahallesi, Elmadağ, Şişli 34367 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

ÜMİT HASSAN

Türklerin Tarihi

Açıklamalı Bir Kronoloji

ÜMİT HASSAN Cihan Savaşları'nın İkincisi'nde doğdu (26 Mayıs 1943). Orta ve yükseköğrenimini zor-belâ tamamladı. En çok Godfrey Goodwin'den öğrendi, san'at tarihi ve insâniyet bâbında. Kütüphânelerde "raf sistemi"nin faydasına hâlâ inanacak kadar muhafazakârdır. Ders makinesi olmaktan ders almadı; galiba, hafif-tertip bir rekor sahibi: Hukuk Tarihi'nden Uygarlık Tarihi'ne, Sosyoloji'den Siyasal Antropoloji'ye, Siyasal Doktrinler'den Osmanlı Sosyal-Siyasal Yapısı'na, Türk ve İslâm Düşünce Tarihi'nden Türk Dili-Edebiyatı'na, ve dahi Spor Tarihi'ne kadar yirmiye aşkın alanda ve alt başlıkta, şu kadar yıldır hiç kesintisizce, iki yüz kadar derste öğrenmeye-öğretmeye çalıştı. (Bir ecnebiye rastladığında, bu durumdan, tabii ki, hiç bahsetmedi.) Vakit kaldığında (fumoir'da) yazı yazdı. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi İktisadi ve İdarî Bilimler Fakültesi'nden sonra, otuz yıl –güzelim– Kıbrıs'ta Yakın Doğu Üniversitesi'nde görev yaptı. İskambil oynamaktan, at yarışında heyecanlanmaktan, spor temâşasından pek hoşlanırdı; sevmeyi pek severdi. Bunlardan son ikisini sürdürmüştür. 17 Ocak 2023'te hayatını kaybetti.

Esleri İletişim Yayınları'ndan yayımlanmaktadır: *Osmanlı: Örgüt-İnanç-Davranıştan Hukuk-İdeoloji'ye* (2001), *Eski Türk Toplumuna Üzerine İncelemeler* (2023, ilk baskı 1986), *İbn Haldun: Metodu ve Siyaset Teorisi* (2024, ilk baskı 1977).

Sunuş

EVİRİM BİNBAŞ

Tarihçilik mesleği konusunda yanlış bilinen doğrulardan biri tarihçiliğin ezbere dayanmadığı ise –ki yanlıştır, her sorumlu tarihçi tarih ezberler, bunun sınavını bile verir– diğeri de tarihçiliğin bir olaylar silsilesi olmadığıdır. Oysa ki bir olgunun doğru analizi en önce o olgunun zaman içinde doğru yerinin saptanması ile mümkündür. Başka türlü, her analizin başlangıç noktası olan neden-sonuç ilişkileri kurulamaz. Bu ikincisi o kadar önemlidir ki kökeni Eski Yunan’a giden affili bir ismi bile var: kronoloji ya da elimizdeki kitabın müellifi Ümit Hassan’ın deyimiyle “tarihler dizisi.” 2023’te kaybettiğimiz Ümit Hassan’ın *Türklerin Tarihi - Açıklamalı Bir Kronoloji* adlı eseri Türk tarihçiliğinde yazılmış sayısı bir elin parmaklarını geçmeyen nadir kronolojilerden birisidir. İsmail Hami Danişmend’in *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* her Osmanlı tarihçisinin başucu kitabıdır ve adı üstünde sadece Osmanlı tarihinin kronolojisini verir.¹ Zeki Sarıhan’ın Kurtuluş Savaşı kronolojisi, Hüseyin

1 İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 4 cilt, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1947-1955.

Tuncer'in Türk Ocakları kronolojisi ve Kasım Şulul'un siyer kronolojisini listeye eklese bile yayımlanan kronolojilerin sayısı muhtemelen bir rafı doldurmaz.² Bütün bunların arasında Ümit Hassan'ın eseri, konusu tek bir hanedan, kişi ya da kurum olmamasıyla diğerlerinden ayrılır.

Türklerin Tarihi önce uzunca bir makale olarak Sina Akşin'in yayın yönetmenliğinde ve 1980'lerden itibaren pek çok Avrupa ülkesi gibi Türkiye'yi de kasıp kavuran revizyonist tarihçiliğin bir yansıması olarak görülebilecek *Türkiye Tarihi* adlı eserin birinci cildi içinde yayımlandı.³ Her ne kadar kitabın genel önsözünü yazan Akşin açıkça söylemese de, bu yayının ana derdinin milliyetçi tarihyazımına bir karşı duruş olduğunu hem yazarların entelektüel kimliğinden hem de sunulan makalelerin içeriğinden anlamak çok zor değil.⁴ Kitap, esas olarak tarihi özcü yaklaşımlardan uzaklaştırıp, bir bağlam içerisinde iktisadi, coğrafi ve sınıfsal temelleri çerçevesinde değerlendirmeyi hedeflemiştir.⁵

- 2 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü - Açıklamalı Kronoloji*, Ankara: Öğretmen Dünyası Yayınları, 1982; Hüseyin Tuncer, *Türk Ocakları Tarihi (Açıklamalı Kronoloji)*, Ankara: Türk Yurdu Yayınları, 1998; Kasım Şulul, *İlk Kaynaklara Göre Hz. Peygamber Devri Kronolojisi*, 2 cilt, İstanbul: İnsan Yayınları, 2023.
- 3 Sina Akşin, Ümit Hassan, Halil Berktaş, Ayla Ödekan (ed.), *Türkiye Tarihi 1 - Osmanlı Devletine Kadar Türkler*, İstanbul: Cem Yayınevi, 1990.
- 4 Kitabın başlığının *Türkiye Tarihi* olması bile, yakınlarda gündemi tutan "Türk edebiyatı mı Türkiye edebiyatı mı?" tartışmalarını hatırlatmıyor mu? Sina Akşin bu konuya yazdığı giriş yazısında açıklık getirir. Akşin'e göre, Osmanlı İmparatorluğu çok uluslu bir imparatorluktu ve "Türk tarihi" ya da "Türklerin tarihi" başlıkları kitabın içeriğini yansıtmaktan uzak olurdu. Sina Akşin, "Önsöz", *Türkiye Tarihi 1*, İstanbul: Cem Yayınevi, 1990, s. 13.
- 5 Her ne kadar kitabın sol içi tartışmalar bağlamına da oturtmak mümkünse de bu tartışma Ümit Hassan'ın makalesinde çok belirgin olmadığı için bu konuya burada girmemeyi yeğliyorum. İlgilenenler Necmi Erdoğan'ın Hikmet Kıvılcımlı'nın *Osmanlı Tarihi'nin Maddesi* adlı eserine yazdığı önsözdeki Ümit Hassan'ın Kıvılcımlı'nın düşüncesi ile ilgili kısma başvurabilir. Necmi Erdoğan, "Sunuş", Hikmet Kıvılcımlı, *Osmanlı Tarihinin Maddesi*, İstanbul: Yordam Kitap, 2023, s. 35-43. Erdoğan'ın çalışması, Ümit Hassan'ın *Türkiye Tarihi'nin* birinci cildinin diğer yazarı Halil Berktaş'dan farklılığını göster-

Yalnız Ümit Hassan'ın makalesi, her ne kadar *Türkiye Tarihi*'nin içerisinde yayımlanmış olsa da sanki başka bir amaç için yazılmış gibidir. Evvela kronoloji İÖ 800'de İskitlerle başlayıp 1335-1336'da Ebu Said Bahadır Han'ın ölümüyle biter. Çoğu yerde kitap sadece anekdotlar ve kısa referanslar içerir ve özellikle Anadolu Selçukluları ile ilgili bölümlerde bol miktarda mimari eserin yapılış tarihine gönderme yapılır. Dolayısıyla Hassan'ın eseri esas olarak Osmanlı öncesi Türk tarihinin kronolojisidir. *Türkiye Tarihi*'nin münderecatına bakınca insan bir an Hassan'ın makalesinin Ortaçağ siyasi tarihi de eksik kalmasın diye kitaba eklendiğini düşünebilir, ama *Türklerin Tarihi*'ne Ümit Hassan'ın genel entelektüel müktesabatı ve ilgileri bağlamında bakınca elimizdeki kitap bambaşka bir anlam kazanır. Esere yazdığı kısa girişte meramını şöyle açıklar Ümit Hassan:

Elinizdeki çalışmalar bütünü Türkiye(deki Türklerin bir Tarihi olduğu için, bu kronolojide, Osmanlılık'a gidişin bazı özelliklerini açıklamaya yardımcı olabilecek tarihlere öncelik verilmiştir.⁶

Türkiye Tarihi'nde Ümit Hassan'ın ikinci bir makalesi daha vardır ki *Türklerin Tarihi*'nde verilen siyasi çerçeveyi ete kemiğe büründürmeyi hedefler.⁷ Bu makalede, *Türklerin Tarihi*'nde kronolojik olarak verilen siyasi tarih iskeleti etrafında kültürel tarih tuğlasıyla bir bina inşa etme hedeflenmiş gibi görünüyor. Yalnız bence *Türklerin Tarihi*, her ne

mesi açısından da önemlidir. Erdoğan'a göre Berttay, Hassan'ın tersine, Kılıçlımlı'yı ya ciddi okumamıştır ya da ciddiye almamaktadır.

6 Bkz. aşağıda s. 21.

7 Ümit Hassan, "Düşünce ve Bilim Tarihi - Osmanlılık Öncesi'nde Türklerin Kültür Kökenlerine Bir Bakış", *Türkiye Tarihi 1*, İstanbul: Cem Yayınevi, 1990, s. 283-362. Bu uzun makale ayrı bir değerlendirmeyi hak ediyor. Her ne kadar burada konumuzun dışında olsa da bu eserin Ümit Hassan'ın her türlü yazılı eseri, sözlükler ve destanlar dahil, nasıl ciddiye aldığını göstermesi açısından önemli olduğunu düşünüyorum.

kadar aynı ciltteki kültür tarihi kısmıyla ilgili olsa da, başka bir eser akılda tutularak yazılmış gibidir. Her ne kadar Ümit Hassan eserini *Türkiye Tarihi* içerisinde yayımlamışsa da bu kronolojiyi 2001 yılında yayımladığı *Osmanlı - Örgüt-İnanç-Davranış'tan Hukuk-İdeoloji'ye* adlı eserine bir hazırlık, bir giriş, hatta bu kitabın mutfağına bir bakış olarak düşünmek yanlış olmayacaktır.⁸ Hassan *Türklerin Tarihi*'nde, 11. yüzyılda Selçuklu ile başlayıp 15. yüzyılda Osmanlı'da nihayete eren devletleşme sürecinin, yani inanç-davranış bütünlüğünden hukuk ve ideolojiye dayanan bürokratik devlete gidişin ayak izlerini sürer. Dolayısıyla, meraklı ve ilgili okurların *Türklerin Tarihi*'ni okuduktan sonra *Osmanlı* ile devam etmesi tavsiye edilir. İlginçtir, Ümit Hassan, bilinçli ya da bilinçsiz, kitaplarını bir plan ve proje çerçevesinde yayımlamış gibi görünüyor. 1977'de yayımlanan *İbn Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi* onun tarihe bakışının İbn Halduncu genel çerçevesini çizer ve 1985'te yayımlanan *Eski Türk Toplumuna Üzerine İncelemeler* bu çerçeveyi Orta Asya Türk tarihine götürür. 1990'da yayımlanan *Türklerin Tarihi* Orta Asya'dan Anadolu'ya bir çizgi çekerken bütün proje 2001'de yayımlanan *Osmanlı*'da nihayete erer.⁹ Bu nihayete ermişlik midir ki kendi kuşağının en özgün sosyal bilimcilerinden birisi olan Ümit Hassan'ı hayatının son yirmi küsur yılında tarih alanında yazı-çizi işlerinden ayırıp Kıbrıs'ın en önemli üniversitelerinden birinin rektörlüğüne hiç dönmemeceğine taşımıştır? Şu anda bunu maalesef bilmemiz mümkün değil.

8 Ümit Hassan, *Osmanlı - Örgüt-İnanç-Davranış'tan Hukuk-İdeoloji'ye*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001; Baki Tezcan'ın sunuşuyla İletişim Yayınları'ndan 2. basım, 2023. Ümit Hassan'ın eserlerine referans verirken İletişim Yayınları'ndan çıkan son baskılarını kullanacağım.

9 Ümit Hassan, *Eski Türk Toplumuna Üzerine İncelemeler*, İstanbul: Kaynak Yayınları 1985; Ayhan Yalçınkaya'nın sunuşuyla, İstanbul: İletişim Yayınları 2023. Ümit Hassan'ın doktora tezi için bkz. dipnot 10 ve de *Osmanlı* için bkz. dipnot 9.

Türklerin Tarihi'nin arkasında iki büyük tarihçinin gölgesini seçmek çok zor değil. Birincisi, Hassan'ın inanç-örgüt birlikteliği önermesinin teorik altyapısını düzen Tunuslu büyük İslâm düşünürü İbn Haldun (1332-1406) ve diğeri de genel Türk tarihi çalışmalarının Türkiye'deki öncüsü, belki de kurucusu olan A. Zeki Velidi Togan (1890-1970). İbn Haldun, Ümit Hassan'ın Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne sunduğu doktora tezinin konusu idi. Hassan ile İbn Haldun'un münasebetini burada uzun uzun tartışmaya gerek yok, hem Ümit Hassan'ın eserlerinde hem de Hamid Bozarslan'ın Ümit Hassan'ın doktora tezinin yeni baskısına yazdığı önsözde yeterince irdelendi bu ilişki.¹⁰ *Türklerin Tarihi*'ni anlamamıza yetecek kadarıyla konuyu özetlemek gerekirse, Ümit Hassan, İbn Haldun'un *asabiyye* teorisinde davranış-inanç birlikteliğini ve farklılaşmamış bir dünyanın siyasi sisteminin teorisini bulur. Türklerin tarihi Hassan'a göre bir *asabiyyet* hikâyesidir. Farklılaşmamış, inancın örgütlenme ile eş olduğu bir siyasi yapıdan bürokratik devlete evrilen bir hikâye.¹¹ *Türklerin Tarihi* bize işte bu dönüşümün, yani örgütlenmeden yönetime ve oradan da siyasete giden devletleşme sürecinin bir çizelgesini sunar.¹²

Ümit Hassan'ın kendisi tarihçi değil, bilebildiğim kadarıyla kendisini hep bir siyaset bilimci olarak gördü. Yukarıda betimlediğim hikâyeyi ete kemiğe büründürürken de esas olarak 20. yüzyıl Türkiyesi'nde neşvünema bulmuş olan tarihçiliğe dayandı. Ziya Gökalp'ten Abülkadir İnan'a, Sadri Maksudi Arsal'dan Ömer Lütfi Barkan ve Halil İnalcık'a pek

10 Ümit Hassan, *İbn Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1977; Hamit Bozarslan'ın sunuşuyla İletişim Yayınları'nda 2. basım, 2024. Ayrıca bkz. Ümit Hassan, "İbn Haldun Mukaddime'si Metninin Yaygınlık Kazanması Üzerine Notlar", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, cilt 28, no. 3, Mart 1973, s. 111-126.

11 *Türklerin Tarihi*'nde İbn Haldun'un isminin hiç geçmediğini, *asabiyye*'nin ise sadece bir kere açıkça tartışıldığını hatırdan tutmak gerekli.

12 Hassan, *Eski Türk Toplumu Üzerine İncelemeler*, s. 305.

çok tarihçi yazdıklarıyla Ümit Hassan'ın entelektüel projesini besler, ama *Türklerin Tarihi*'nde asıl iz bırakmış olan tarihçi A. Zeki Velidi Togan'dır. Bunu en başta *Eski Türk Toplumuna Üzerine İncelemeler* ile *Osmanlı*'da görmek mümkün. Togan, *Türklerin Tarihi*'nde de Hassan'ın doğrudan meşgul olduğu en önemli tarihçidir. Peki Ümit Hassan A. Zeki Velidi Togan'da ne bulmuştur, nedir bu derin ilgisinin sebebi?¹³

Ümit Hassan'ın A. Zeki Velidi Togan'da en başta bir İbn Haldun ilgisi bulduğunu söylemek çok da abartılı olmaz. Togan, çok erken yaşlarda İbn Haldun ile ilgilenmeye başlamış ve bu İslâm düşünürüne *Tarihde Usul* adlı Türkçede türünün nadir örneklerinden biri olan tarih metodolojisi kitabında önemli bir yer vermişti.¹⁴ Togan için İbn Haldun, çağının çok ötesinde, Antik Yunan ve Ortaçağ Avrupa tarihçilerinden bile daha derin bir tarih anlayışına sahiptir ve bunun nedeni yazdıklarında sadece yazılı kaynaklara değil kendi gözlemlerine ve tecrübesine de dayanmış olmasıdır.¹⁵ Bu gözlemler sonucunda İbn Haldun, toplumsal değişimin ana dinamiğinin çevre ve toplum koşulları tarafından belir-

13 Ne yazık ki ne Ayhan Yalçınkaya ne de Baki Tezcan yazdıkları sunuşlarda Ümit Hassan'ın A. Zeki Velidi Togan ile münasebeti üzerinde durmuşlar. Deyim yerindeyse, Ümit Hassan *Türklerin Tarihi*'nde Togan'ın hacimli eseri *Umumi Türk Tarihine Giriş*'i adeta okurun kafasına atar, kitabın bazı kısımları Togan'dan uzun alıntılardan ibarettir. Bu noktada benim de Ümit Hassan ile olan ilişkimi ifşa etmem yerinde olur. ODTÜ Siyaset Bilim ve Kamu Yönetimi bölümündeki öğrencilik yıllarımda Ümit Hassan bize "Medeniyetler Tarihi" ve "Osmanlı Müesseseleri Tarihi" derslerini verirdi ve ben bu iki dersi de alma şerefine nail oldum. İkinci dersi aldığım 1992-1993 ders yılında Hassan'ın *Osmanlı*'sı henüz yayımlanmamıştı, ama o kitabın ana fikirlerinin derslerde satır satır işlendiğini gayet iyi hatırlıyorum. Togan'ın klasik *Umumi Tarihine Giriş* adlı eserini de ilk defa Ümit Hassan'ın Osmanlı tarihi üzerine olan dersinde okudum. Daha sonradan İsenbike Togan'ın rahle-i tedrisinden geçmem hasebiyle A. Zeki Velidi Togan'a özel bir ilgi geliştirsem ve hatta onun bir makalesini İngilizce'ye çevirsem de, A. Zeki Velidi Togan'a ilk defa ünsiyet kesbetmem Ümit Hassan'ın dersinde olmuştur.

14 A. Zeki Velidi Togan, *Tarihde Usul*, 4. baskı, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1985 [1950], s. 157-165.

15 Togan, *Tarihde Usul*, s. 158-159.

lenen “*asabiyye*” olduğu sonucuna varır. *Asabiyye* “kavimlerin bünyesinde mündemiçtir” ve kendisini daha çok “kavmî tesânüd, aynı zamanda ideoloji ve din tesânüdü şeklinde gösterir.”¹⁶ Togan’a göre bir kavimde *asabiyye*’nin güçlü olması ile devletleşme ve merkezileşme arasında bir tezad vardır. Devletleşen ve merkezileşen kavimlerde *asabiyye* azalır ve bilâhare bu kavimler yok olur, bu süreçten Türkler de azade değildir.¹⁷ Togan’a göre İbn Haldun’un özgün tarafı tarihte “iktisadi ve coğrafi âmillere” geniş yer vermesi, devlet idaresinde dinin rolünü reddetmesi ve hâlâ içlerinde *asabiyye*’yi güçlü bir şekilde barındıran göçebelere “devletlerin ve medeniyetlerin teşekkülünde” özel bir yer vermesidir.¹⁸ İbn Haldun üzerine kitabında Ümit Hassan, Togan’ın gözlemlerine büyük ölçüde katılır. Sadece Togan’ın Türk boyları arasında devlet örgütlenmesi öncesi devletçilik geleneği araması konusuna şerh düşer ki bunu iki farklı kuşağa ait iki âlimin arasındaki kavramsal uyuşmazlık olarak yorumlamak yerinde olur.¹⁹ Bu kuşak farkının farklı bir tezahürü olarak Togan ile Hassan’ın “din” kavramı konusunda da pek anlaşamadıklarını söylemek mümkün gibi görünüyor. Togan’ın dini dar anlamda, sadece monoteist ya da İbrâhimî dinler ve Budizm gibi bir inanç sistematiği olarak anlama eğilimine karşı Hassan dini *asabiyye*’ye yaklaştırır.²⁰ Hassan’ın, Togan’ın Anadolu Selçuklularının Haçlılara karşı savaşları bâbında söylediği şu cümleye itirazı anlamlıdır: “Sultanların Haçlılara karşı hiç eksilmeyen bir taassupla

16 Togan, *Tarihde Usul*, s. 158-159.

17 İlginçtir, Togan burada tezadı göçebelik ve yerleşiklik arasında kurmaz.

18 Togan, *Tarihde Usul*, s. 158-159.

19 Ümit Hassan, *İbn Haldun*, s. 262.

20 Ümit Hassan’ın *Osmanlı*’sını Cemal Kafadar’ın *Between Two Worlds*’de geliştirdiği *metadoxy* kavramı çerçevesinde okumanın ilginç bir tartışma zemini yaratacağını düşünüyorum. Cemal Kafadar, *Between Two Worlds*, Berkeley: University of California Press, 1995, s. 76-78 [*İki Cihan Âresinde - Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu*, çev. A. Tunç Şen, İstanbul: Metis Yayınları, 2019].

gösterdiği kahramanlıklar, bazı Haçlı tarihçilerinin zannettiği gibi, derin dinî hislerden mahrum bozkır şövalyelerinin eseri değil, çok içten gelen dinî hislerin tecellisinden ibaretti.”²¹ Ümit Hassan burada her zaman kendisinden siyasetle bahsettiği Togan’a itiraz eder. Hassan’a göre, Togan’ın dinî hisler diye bahsettiği duygular esasen “kandaş şecaatlerini koruyan” askerlerin kahramanlıklarından başka bir şey değildir. Devamla şöyle der:

Sultanlık ve devlet zırhına büründükleri zaman dahi o sultanların askerî başarıları, kandaş teknik ve taktikleri uyguladıkları zaman ortaya çıkmamış mıdır? Bunu uygulayabilmelerini mümkün kılan, bir yandan dayandıkları kandaş kökenli kitleler, bir yandan uçlara yerleştirdikleri saf kandaşlar değil midir? Ve yine, o sultanların bunları, bu askerî ve örgütsel bilgileri uygarlık platformunda kendi özgümlerini pekiştirmek ve kendi kavimlerini de boyunduruk altına almak için de olsa uygulayabilmelerini mümkün kılan birikim kendi şövalye (alp) geçmişlerinde yatmaz mı? Kendi kandaş soylulukları değil midir, kendi kandaş beyliklerinin en üst mertebesi olan yabgu kökenlilikleri değil midir onları uzun süre ayakta tutan? Haçlı tarihçileri ne derse desin, çok içten gelen dinî hisler kandaş şövalyelerde ve onlarla birlikte savaşanlarda mı bulunur, yoksa saray dehlizlerinde vakit geçirenlerde mi?²²

Ümit Hassan’ın Togan’a itirazı esas olarak dini dar bir biçimde tanımlamasındandır. Gerçekten de A. Zeki Velidi Togan dar anlamda din konusuna eserlerinde iktisat, siyaset ve kabile örgütlenmeleri kadar yer vermemiştir, ama özel-

21 Bkz. aşağıda s. 131; A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş - En Eski Devlerden 16. Asra Kadar*, 2 cilt, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019, 1/295.

22 Bkz. aşağıda s. 131-132.

likle destanların siyasi örgütlenme için öneminden oldukça haberdardır. *Tarihde Usul'de* şöyle söyler:

Araplar 'asabiyetten ziyade dinî fikir etrafında toplanmışlardı, ve bu dinin etrafında toplanabildikleri müddetçe dünyada hâkim kaldılar. Türklerde 'asabiyet ruhu ise daha Afrasyab ile Kistrâ'nın muharebelerinde dair rivayetlerde bile görülmektedir. Fakat her şer [- E.B.] zevâle mahkûmdur. Bir gün gelecek, bu faikiyet Türklerin elinden de kaçacaktır.²³

Burada aslında asıl tartışma, yukarıda da belirtildiği gibi devletleşme sürecinin nasıl görülmesi konusudur. Ümit Hassan'a göre Togan, kandaş eski Türk toplumunda dinî bir figür olarak kam'ın siyasi öneminin farkındadır, ama devletleşmeyi siyaset öncesi bir döneme taşıyarak kandaş toplumdaki devletli topluma geçişin arasındaki sınırları belirsizleştirir.²⁴ Destanların oynadığı rolü Ümit Hassan özellikle *Osmanlı'da* tartışır, ama *Türklerin Tarihi* bu tartışmaları büyük ölçüde dışarıda bırakır.²⁵ Ümit Hassan'ın bu kitapta ilgisi daha çok töreyi hâlâ canlı tutan Oğuzlar ile devletleşen Selçukluların çatışmalarıdır. Ayrıca 11. yüzyılda göçebe Oğuz-yerleşik Türkmen ayrımı gittikçe belirginleşmeye başlamış, bu da devlet ile kandaş gruplar arasındaki ayrıma ikinci bir katman oluşturmuştur.²⁶ Osmanlıların ya da Ümit Hassan'ın deyimiyle Osmangillerin en büyük sırrı, işte bu kandaşlığı hâlâ güçlü olan kabilelerden birisi olmalarıydı. Onlar sadece kandaş değil, aynı zaman diğer beyliklere nazaran medeniyetçe daha geri durumdaydılar.²⁷

23 Togan, *Tarihde Usul*, s. 165.

24 Hassan, *Eski Türk Toplumuna Üzerine İncelemeler*, s. 298-305.

25 Hassan, *Osmanlı*, s. 71-94. Birkaç istisna bâbında bkz. aşağıda s. 54, 79, 120.

26 Bkz. aşağıda s. 87-89.

27 Bkz. aşağıda s. 230.

Kanımca Hassan'ın Togan'a asıl borcu, *Osmanlı'nın* 4. Bölümünde detaylı bir şekilde tartışılan "örfçü yaklaşım" olsa gerek. Hassan'a göre devletsiz toplumun *töresi* ile ilk devletli toplumun *yasasının* evrilerek Osmanlı'de örf-i sultanîye dönüşmesi Ortaçağ Türk hukuk tarihinin temel dinamiklerinden birisidir ve bu fikrin en önemli savunucusu A. Zeki Velidi Togan'dır. Hassan, Togan'ın karşısına ise "ikilemci yaklaşımı" koyar. Bu ikinci grubu iki öbekte değerlendirir. Birincisi, daha çok muhafazakâr ve İslâmcı tarihçilerin yazdıklarında tebellür eden şeriatçılıktır, ki bu görüş Osmanlı'nın ve diğer Ortaçağ Türk toplumlarının siyasal ve hukuki dönüşümlerinde şeriatı önceler. Bu görüşteki tarihçiler, sultanların görüşlerinin doğrudan şeriate dayanmasa bile şeriate aykırı olmadıklarını düşünür. İkinci grup ise, Halil İnalcık'ın çalışmalarında beliren orta yolculuk, ya da deyim yerindeyse, ne şiş yansın ne kebabçılıktır. Bu görüşe göre sultanın örfe dayalı hukuki idaresi şeriatın açtığı alanlarda etkili ve işlerdir ve de kökenleri ne olursa olsun II. Mehmed zamanında en etkili haline erişmiştir.²⁸ Bu noktada, Ümit Hassan'ın analizinin sınırına geliyoruz. Ümit Hassan'ın çalışması Türkiye'de zamanının tarihçiliğine çok ciddi düzeltmeler içerir ve keskin analiz yeteneği meslekten tarihçileri bile pek çok noktada köşeye sıkıştırır, ama sonuçta elimizdeki "tarihler dizisi" pek çok açıdan oldukça gelenekseldir.²⁹ Antik dönem Orta Asya'sından, İskitlerden başlar, Hun (=Şyung-nu) ve (Gök)Türk hanedanı üzerinden Maveraünnehr'e iner, Gazneliler, Karahanlılar ve Selçuklular üzerinden Anadolu'ya gelir ve son İlhan Ebu Said Bahadır'ın ölümü ile son bulur. Orta Asya'dan başlayıp Osmanlı'da zirvesine

28 Hassan, *Osmanlı*, s. 43-54.

29 Burada Ümit Hassan'ın zaman zaman gereğinden fazla ağdalı Türkçesinin kavramların tartışılması bábında okura çok da yardımcı olmadığını belirtmek zorundayım.

eren bu yaklaşım, en azından Ümit Hassan'ın aktif olarak çalıştığı yılların Türkiyesi'nde herhangi bir lise tarih kitabından çıkarabileceğiniz bir genel çerçevedir. Bu tarihler dizisinde, Moğol İmparatorluğu siyasi tarihine değinilse de Moğolların etkileri olabildiğince teğet geçilir,³⁰ bugün artık Osmanlı idari ve siyasi kültüründe de etkisi olduğunu bildiğimiz Timur İmparatorluğu analiz dışı bırakılır ve en önemlisi Timurlu sonrası Orta Asya tarihine, Abdülkadir İnan'ın folklorik çalışmalarına olan referansları saymazsak, neredeyse dokunulmaz bile. 1258 yılında Hülâgü'nün ordularının Bağdat'ı ele geçirmesine değinilir de sadece iki yıl önce 1256'da aynı orduların Alamut'u ele geçirmeleri dikkate alınmaz. Oysa İsmaililerin en yalçın kalelerinden sökülüp atılmaları uzun vadede Bağdat'ın ele geçirilip son Abbasi halifesinin öldürülmesi kadar önemlidir.³¹ Ümit Hassan erken İslâm tarihini de teğet geçer. İslâm'ın doğuşu ve şeriat gibi bazı İslâmî kurumların oluşumu da onun hikâyesinde dışsal bir öğedir. *Örf, töre* ve *yasa'yı* ince ince tartışırken, Şeriat'a değinmez. Elimizdeki kitap için bu bir dereceye kadar anlaşılabilir, çünkü Ümit Hassan *Türkiye Tarihi*'nin "Türkiye(deki Türklerin bir) Tarihi" olduğu için muhtemelen *Türklerin Tarihi*'ni daha geleneksel bir perspektifle tasarlamıştır, ama konu şeriat ve örf gibi konular olunca bu meseleleri Osmanlı'na bağlamına sıkıştırmak maalesef mümkün değildir.³² Eğer ki Ümit Hassan bu konuların izleğini sadece Osmanlı'da değil

30 Bkz. aşağıda 135-145. Burada Moğol tarihi Türk kandaş toplulukların karşılaştığı en büyük rakip olarak tasvir edilir.

31 Alamut Kalesi ve İsmaililer sadece Büyük Selçuklular ile mücadeleleri bağlamında ele alınır. Bkz. aşağıda s. 99-101, 110, 168-169.

32 A. Zeki Velidi Togan'ın çok dikkatli bir okuru olan Ümit Hassan, nedense yazarın devasa *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi* adlı çalışmasına, görebildiğim kadarıyla, hiçbir çalışmada yer vermez. Bu eser Orta Asya'nın özellikle 15. yüzyıl sonrası tarihi için paha biçilmez bir kaynaktır. Bkz. A. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, 2. baskı, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981 [1947].

Orta Asya'da da izleseydi, mesela yasa ve şeriat tartışmasının her zaman belirli bir siyasi şablona oturmayabileceğini, aynı yüzyıl içerisinde yasa savunucuları ile şeriat savunucularının yer değiştirebileceğini görürdü.³³ Ümit Hassan'ın takdire şayan tarafı ve açıkçası beni de en çok heyecanlandıran kısmı bütün bu tartışmaya bir “anayasa” tartışması olarak bakmasıdır; ama anayasal argümanlar bugün olduğu gibi geçmişte de oldukça esneklik gösteriyordu.

Türklerin Tarihi'ni detayları açısından bu Sunuş kısmında tartışmanın çok bir anlamı yok. Acar bir okuyucu dakik bir okumayla mutlaka pek çok hatayı yüzeye çıkartabilir. Mesela, Ümit Hassan'ın Yeseviliğin aynı Bektaşilik gibi bir kandaşlık özlemi olması, Nakşibendiliğin ise Türk kandaşlığına bir karşı-tepki olarak ortaya çıkması ve Ahmed Yesevî'yi sahiplenmeye çalışması çok yüzeysel, neredeyse çarpıtmaya varan bir okumadır ne elimizdeki kaynaklar ne de bu konudaki son çalışmalar böyle bir önermeyi destekler.³⁴ Yine de *Türklerin Tarihi*'nin pek çok açıdan radikal bir bakış açısı getirdiğini teslim etmeliyiz. Zaman zaman birbiriyle alakasız gibi görünen konuları art arda sıralaması, kitaba sanki bir Joseph Fletcher ya da Sanjay Subrahmanyam tarzı kuş bakışı tarih lezzeti vermiyor değil.³⁵ A. Zeki Velidi To-

33 İsenbike Togan, “Uluğ Bey Zamanında Yasa ve Şeriat Tartışmaları”, *Tarih Çevresi* 10 (1994): 9-16; yeniden basım: İsenbike Togan, *Tarih ve Kurgu*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 406-422.

34 Devin DeWeese, “Khwaja Ahmad Yasavi as an Islamising Saint: Rethinking the Role of Sufis in the Islamisation of the Turks of Central Asia”, *Islamisation - Comparative Perspective from History*, yay. Andrew C.S. Peacock, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2017, s. 336-352.

35 Joseph Fletcher ve Sanjay Subrahmanyam 20. yüzyılın son yirmi yılında farklı bölgelerin tarihlerini birbiriyle ilişkili çalışma, ya da “connected histories” ekolünün en önemli temsilcileri oldular. Bkz. Joseph Fletcher, “Integrative History: Parallels and Interconnections in the Early Modern Period”, *Studies on Chinese and Islamic Inner Asia*, yay. haz. Beatrice Forbes Manz, Aldershot, Ashgate, 1995, X (1-35); Sanjay Subrahmanyam, “Connected Histories: Notes towards a Reconfiguration of Early Modern Eurasia”, *Modern Asian Studies* 31 (1997): 735-762.

gan'ın tarihçilik mesleğine en özgün katkılarından olan ülüş meselesi de kitapta layığıyla tartışılıyor, özellikle Anadolu Selçukluları bâbında.³⁶

Kanaatimce Ümit Hassan'ın bize en büyük mirası tarihsel analizin sınırlarını zorlamak için muhtaç olduğumuz en önemli şeyin cesaret olduğunu göstermesidir. Şu kadar yıl sonra, onun kullandığı kaynakların hemen hepsini biliyorum, önemli bir kısmını orijinal dillerinden de okuyabiliyorum, ama ondaki cesareti ve gözü karalığı kendimde bulamıyorum. Ümit Hassan üzerine düşünmenin bana hatırlattığı bu oldu: bilim insanına bilgi lazımdır, metot lazımdır, bir de cesaret lazımdır.

Sonsöz yerine

Bu yazıyı bitirirken Ümit Hassan'ın hocalığı üzerine de iki kelâm etmeyelim mi? Ümit Hassan benim hayatımda tanıdığım en etkileyici hocalardan birisi idi. Akıcı konuşmaz, öğrencilere şirinlik yapmazdı, hatta çoğu zaman derste öğrencilerle ilgilenmezdi bile. Derse gelir, bir trans halinde kendi kendine konuşur gibi dersini anlatır ve giderdi. Bize düşen ona hayran olmaktı sadece. Sanırım 1991 Kış Dönemi olsa gerek, uygarlık tarihi dersinin ara tatile girmeden önceki son dersi bitende yanına seğirtip dersin konusuyla ilgili siz böyle diyorsunuz ama Alâeddin Şenel de şöyle diyor demiştim, Şenel'in *İlkel Topluluktan Uygar Topluma* adlı kitabına referansla. Bana bakıp, Alâeddin Şenel ile benim aramda üç önemli fark var, onları bul gel dedi. Bu bana bir ödevdi artık, bütün ara tatili Şenel'in kitabını satır satır ta-kıntılı bir şekilde okuyarak geçirdim. Dersler başladığında odasına gittim ve yanıtımı verdim. Tabii onun derdi bana fark buldurmak değil, kitabı okutturmak idi muhtemelen.

36 Bkz. aşağıda s. 124, 136 vd.

Sorduđu soruyu ve benim neyi bulmamı beklediğini unutmuştu bile. Güzel dedi, birkaç şey daha söyledi ve sonra her zamanki usulüyle, haydi şimdi git, işim var dedi. O zaman büyük oranda onun ittirmesiyle düştüğüm kuyudan bir daha çıkamadım, hâlâ o civarlarda debeleniyorum. ODTÜ'den ayrılıp Kıbrıs'ta Yakın Doğu niversitesi'ne gitmeden önce İdari anfisindeki son dersinde herkesin önünde Shakespeare'in şimdi hatırlayamadığım bir oyunundan, muhtemelen Hamlet'ten, bir bölümü ezbere okuyup çıkıp gitmişti. Arkasından onu odasına kadar takip ettiğimizi hatırlıyorum, sanki fikrini değiştirebilirmişiz ya da gitmemek onun elindeymiş gibi. Onunla bir daha görüşmemek řu hayatta içimde kalan ukdelerden birisidir.

24 řubat 2026, Bonn